

ОБРЯДОВО-РИТУАЛЬНЕ ВІДЛУННЯ У ПОДІЛЬСЬКИХ ДИТЯЧИХ ІГРАХ

Зосереджено увагу на нерозривному духовному зв'язку поколінь, що зберігається у народних дитячих іграх і є частиною архаїчних ритуальних мотивів. Зроблено припущення про походження назв тематично обраних дитячих ігор на основі текстового аналізу зібраного автентичного матеріалу та наукових розвідок попередників. Наголошено на навчальній та виховній функціях гри. Проаналізовано дитячі ігри, які побутують на Поділлі, – своєрідному регіоні, що визначає специфіку народної ігрової культури української нації.

Ключові слова: *архаїчні ритуали, народна ігрова культура, дитячі ігри, етнорегіон Поділля.*

Провідні функції архаїчних ритуалів із плином часу неминуче втрачають магічний характер, світоглядно-визначальні, формотворчі та модельовальні риси, а фрагменти ритуалу продовжують своє життя у народних іграх.

П. Чубинський, згадуючи популярну дитячу гру “Ціці-баба, або Куці-баба”, вказує, що зазвичай її грали взимку у великій хаті [5, с. 49-50]. Сучасний дослідник В. Давидюк у статті “Від «Куці-Баби до «Діда Панаса». Культ предків у народній грі” підкреслює, що широко розповсюджені різноманітні варіанти цієї гри: “Куці-баба”, “Цюця-баба”, “Баба-цюця” і просто “Баба”, “Цибаб” і “Бабиця”, “Чурибаба” і “Чирибаба” “Нічка”, “Патанас”, “Опанас”, і нарешті – “Дід Панас” [2, с. 139]. Фольклорист вважає, що дві останні (“Опанас”, “Дід Панас”) поширені менше, “і то здебільшого в містах, де етнічний склад населення значно строкатіший, а тому вони можуть бути не місцевого походження, а привнесені в ігрову культуру з інших країв” [2, с. 139].

Опрацьовуючи народознавчий питальник “Народні ігри та забави”, розроблений працівниками навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, помічено перевагу в кількості та варіантності на території Поділля ігор “Дід Панас”, “Панас”, “Опанас”. У різні пори року, незалежно від статі і віку, діти грали у ці ігри. За правилами ігри пристосовані і для забави у хатніх умовах, у межах однієї кімнати.

Можемо стверджувати, що ступінь закорінення однотипних дитячих ігор у розглядуваних нами різних етнічних регіонах України відмінний, а це є одним із вагомих чинників виокремлення самобутніх етнотериторій із притаманними саме їм культурними рисами.

Традиційно гру розпочинали, обираючи поміж гравців Діда Панаса. Йому “зав'язують очі і всі разом крутять його на одному місці” [10]; “виводять на середину галявини, на якій відбувалося дійство, обертаючи його” [13]; “зав'язують хусткою очі, ставлять його біля порога” [18]; “зав'язують очі, кілька разів обкрутять його і розбігаються” [8]; “лічилкою вибирають одного, який має бути Дідом Панасом, зав'язують хустиною очі і крутять його в одну сторону” [34].

Наступним звертанням-запитанням є словесний діалог між гравцями та Дідом Панасом у формі дитячої “дражнилки”: “ – Панасе, Панасе, на чому стоїш? (“ – де стоїш?” [10]) – На камені (“ – на бочці” [10]). – Що продаєш? (“ – що п'єш?” [19]) – Квас! – Лови курей, а не нас” [13], [14]; (“ – Ану лови нас” [19]).

Чи “ – Панасю, Панасю! – На чім стоїш? – На шпильках. – Тебе не колить в ноги? – А я в червоних чобітках. – А хто тобі купив? – Івась – Обертайся й лапай нас” [17]. Або скорочені форми: “ – Дід Панас, Дід Панас, лови мухи, а не нас” [7]; (“ – Кидай кури, лови нас” [12]); (“ – Лапай мухи, лапай нас” [8]); (“ – Покинь мухи, лови нас” [16]). Часом гравці намагаються задобрити Діда Панаса: “ – Панас, Панас! – Не лови нас. – На тобі коробочку груш. – Та мене не ворущ” [18]. Далі, промовивши дражнилку, діти розбігаються. “Дід Панас їх ловить, кого він спіймає, той стає на його місце” [17]; “Діти тихенько ходять по кімнаті, а Панас, розкинувши руки, намагається піймати кого-небудь” [16]; “Усі розбігаються хто куди. На рахунок Діда Панаса – “Три” завмирають на місці. Дід Панас іде ловити” [9].

У цій грі відчувається віра в існування міфічних істот, імена яких виступають водночас як “персонаж і назва різних дитячих ігор” [1, с. 18]. Вона розвиває у дітей спритність, кмітливість і є для них розвагою. Гра “Кіт Опанас” у деяких моментах нагадує свою далеку попередницю – гру “Дід Панас”. За умовами гри Котові Опанасові (обраному на роль гравцеві) зав'язують очі, промовляючи такі слова: “ – Ой ти, Коте Опанасе, – Не спіймаєш нас ні разу. – То лови нас без упину, – Не знімаючи хустину” [20].

Кіт із зав'язаними очима ловить мишей, які бігають по колу й плескають у долоні. Той, кого він спіймає, стає Котом Опанасом.

Співзвучною з “Дідом Панасом” є гра “Ловець”. Звернемо увагу на дослідження В. Давидюка, де він подає версію назви “Патанас”, “Опанас”, “Панас”: “Всі вони мають походження від «ату нас!» Перший вигук від Поділля до Слобожанщини вживається як вигук цькування. Не виключено, що давніше він міг означати «лови!» Таким чином, «ату нас» – «лови нас» [2, с. 144]. За умовами гри зав'язували хлопцеві хустинкою очі, а одна чи кілька дівчат подавали з різних кутів голос. Парубок біг на їхній оклик, а дівчина переходила в інше місце. “Ловець” мусить упіймати ту дівчину, яка йому подобається. Як і у більшості народних ігор календарного циклу, тут простежується мотив традиційних дошлюбних взаємин.

Важливим для нашого дослідження є опис “хатніх жмуток”, відтворений А. Свидницьким у його праці “Великдень у подолях”. Автор характеризує умови та правила проведення гри в хаті та під відкритим небом. Щодо хатніх жмуток, то спочатку вибирають того, “кто первый должен «жмурити», і наводять приклади двох лічилок, за допомогою яких визначаються «жмураючого»: «На чем пальце придется «декус» (цифра десять мовою дитячої ігрової лічби), тот жмурит. Когда завяжут глаза, то приводят его к двери, если играют в хате, если же на дворе – то к какому-нибудь колышку, и между приведшим и жмурающим идет следующий разговор: Приведший. «Панас – Панас! На чім ти стоїш?» Жмурающий. «На шпильках, на голках, у червоних чобітках». « – Хто ж тобі купив?» « – Панас». « – Кинься до нас, не посудь нас”, – и затем уходит, а тот ощупью ловит играющих (навпомацки). Кого поймает, тому уже завязывают глаза, приводят к порогу и говорят: «Панас-Панас!» и проч.” [4, с. 485]. У наших записах варіантів гри “Дід Панас”, “Куці-баба”, а також “Жмурки” також спостерігаємо словесно-дієве перегукування із зазначеними вище “Жмурками”, описаними А. Свидницьким. Переплетення текстового супроводу засвідчує поширеність цих ігор у межах досліджуваного нами етнорегіону, а їх давнішність у часі відтворюють варіантні блоки окремих з них, які, завдячуючи усній поступальній передачі, знайшли своє продовження на їх основі.

Цілком природно, що у старшому віці люди внаслідок різних біологічних змін в організмі втрачають як масу, так і зменшуються у зрості, тобто стають коротшими. Діалектною формою вислову короткий є куций. Можливо, саме це і пояснює походження назви дитячої гри “Куца Баба”, “Куці-Баба”. А щоб бути вищою, Баба змушена стати на якоесь підвищення, щоб стежити за діями дітей, які ростуть не по днях.

Коли діти запитують Бабу: “Бабо, Бабо! На чім стоїш?”, то вона відповідає: “На глах-лободах” [26]; “На шпильках та голках” [25]; “На бочці” [24]; “На гарячому камені” [23].

У деяких випадках спостерігаємо цікавий діалог, що відбувається між гравцями і Бабою, де вона сперечається з ними за прості побутово-житкові речі, як міх чи навіть за кашу: “ – Бабо, Бабо, а що ти несеш? – Міх. – А що в міху? Сміх. – Оддай нам! – Та не дам. – А ми однімо. – А я одіб’ю. – А ми втечемо. – А я дожену” [25]; “ – А чия то, Бабо, каша на полиці стоїть? – Моя. – А я виім! – А я з києм! – А я утечу! – А я дожену! – А я в ополонку! – А я за головку!” [26].

У буденному житті бабусі дбають про те, щоб їхні внуки чи навіть сусідські діти, які забавляються, були нагодовані тією самою кашею; якщо будуть ситі – будуть і веселі. І попри все, Баба визнає свою кваліть і немічність: “ – Ти, Бабо, сліпа? – Сліпа, синочку, сліпа” [26]. “Перемога” гравців над Бабою символізує змінність поколінь і нагадує молодшим про неминучість із плином часу і їм побувати у такій ролі, а це спонукає дітей замислитися над шанобливим ставленням до старших членів громади.

В іграх “Сліпа баба”, “Бабин пуп” очі одного з вибраних членів гурту зав'язані. Ці ігри у фондових записах навчально-наукової лабораторії етнології не мають текстового супроводу (крім окремих вигуків, плескання в долоні і т. п.), проте сам хід гри та їхнє закінчення у наших записах на території Поділля – не що інше як скорочені варіантні похідні.

Текстові перегукування словесних діалогів та дій, як і в грі “Дід Панас” та її варіантах, а також у грі “Куца Баба” свідчать про їх певну пов'язаність.

Як і у житті, ігрові Діди йдуть поруч із Бабами, вони є нероздільними, хоча і протиставляються одне одному в українському фольклорі, адже вони символізують цілісність родини. Ігрові Дід чи Баба із зав'язаними очима символізують буденність життя. Проводячи паралель у взаєминах між старшими членами родини і дітьми, помічаємо, що з позиції світосприймання, поважності віку і як домашніх вихователів їм не личило бути покровителями дитячих розваг, які мали характер пустоців. Як і завжди, вони “закривали” на це очі, оберігали дітей від покарання батьками, пам'ятаючи себе у такому самому віці, а також усвідомлюючи, що настав час, коли виникла потреба передати комусь свій досвід, а також розуміючи, що саме ігрова діяльність дітей сприяє їхньому фізичному розвитку і є способом вивільнення надлишкової енергії.

Закриті очі (зав'язані хустинкою) допомагали дитячій уяві швидше ініціюватися, входити у рольову ситуацію, як і в давніх українських обрядах календарного циклу (“Коза”, “Маланка”, “Ряджені” тощо). Присутні в них антропоморфні маски Діда і Баби поруч із

зооморфними віддзеркалюють поєднання язичницької віри і християнських релігійних уявлень з анімістичними та тотемістичними елементами, що пов'язано з культом предків.

Отже, пройшовши значний віковий шлях, символічні образи Діда та Баби, які були свідками зустрічі нового року і зародження нового землеробського циклу в обряді-грі “Коза”, виступали у ролі наставників у сценках, де молода “Маланка зображувала господино, що все робить недоладно” [6, с. 188]. Варто підкреслити усталену значущість таких родинних об'єктів поклоніння, як Дід та Баба. Тут ідеться про пам'ять роду, який у дитячій уяві не має закінчуватися лише на батьках, зосереджується увага на повазі і шануванні здебільшого ще живих дідусів і бабусь, які є засновниками материнської і батьківської лінії третьої гілки у родинному Дереві роду, що є продовженням Світового дерева.

Популярними серед подільської дітвори є ігри повсякчасного характеру “Дід Мазай”, “Дід Макар”, “Василю, відгадай, яка у нас робота”. За правилами гри діти обирають з-поміж себе Дідуса Мазая, Макара, які повинні відгадати, що вони робитимуть (город копати, траву косити, шити, корову доїти і т. д.). Загадавши роботу, діти кажуть до Дідуса: “ – Здрастуй, дідусю Мазай! (Макар!) – Здрастуйте, діти, де ви були, що робили?” Діти відповідають: “ – Ми не скажемо, а покажемо” [33]. Діти рухами імітують роботу, яку задали. Коли Дідусь відгадує, всі тікають, а він їх ловить. Кого ввіймає, той стає Дідусем.

Більш сучасним варіантом цієї гри є дитяча групова гра “Василю, відгадай, яка у нас робота”. Лейтмотив словесного супроводу в цих іграх подібний. Проте у грі “Дід Мазай”, “Дід Макар” текст промовляється речитативом, а у “Василю, відгадай, яка у нас робота” його виконують співом: “ – Ой Василю, товаришу, ну ж бо, глянь ти на нас, Чи вгадаєш, товаришу, яка праця у нас. А як не вгадаєш, будемо карати, Тоді будеш перед нами Три дні танцювати” [32].

Імітація дітьми своїми рухами робочих моментів співзвучно із проведенням деяких ігрових веснянок календарного циклу “Огірочки”, “Мак”, “Просо” тощо, у яких учасники мовою жестів відтворюють те, про що говориться в поетичному супроводі. А отже, як помітно із дослідження, ці ігри є відгомном правдивих трудових ритуалів.

Досліджуючи походження одного з варіантів назви гри “Дід Мазай”, з цього приводу варто зауважити ту інформацію, яка доходить до нас із писемних та графічних (географічні мапи) джерел північних завойовників, а саме вікінгів, так званих варягів. Ці писемні пам'ятки були створені для походів на східнослов'янську землю [3, с. 131]. Ідеться про розселення народів після Всесвітнього потопу.

Тема, над якою ми працюємо, потребує неабияких зусиль щодо осмислення народних ігор та забав окремого етнорегіону. Місцевих записів зібрано чимало. А вони вимагають проникливого вивчення сутності народних ігор та ігрових образів.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. — К.: Либідь, 2002. — 664 с.
2. Кроковее колесо. Нариси з історичної семантики українського фольклору / В. Ф. Давидюк. — К.: Наукова думка, 2002. — 188 с.
3. Мельникова Е. А. Древнескандинавские географические сочинения / Е. А. Мельникова. — Москва, 1986.
4. Свидницький А. П. Великдень у додолян // Свидницький А. П. Роман. Оповідання. Нариси. — К.: Наукова думка, 1985. — 574 с.
5. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріали и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ четвертый. Обряды: родини, крестини, свадьба, похорони. Изданъ подъ наблюдениемъ д. чл. Н. И. Костомарова. — С.-Петербургъ, 1877. — 793 с.
6. Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. — 2-е вид. — К.: Либідь, 1993 — 256 с.
7. Зап. 25. 07. 2001 р. Басіста Н. О. від Боусайло Галини Семенівни, 1940 р. н., свинарка, українка, в с. Ставчинці Хмельницького р-ну Хмельницької обл. // Рукописні фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Папка тематичного питальника № III “Народні ігри та забави” (далі скорочено: Р. Ф., п. № III).
8. Зап. 20. 07. 1999 р. Андруевич О. М. від Олендри Марії Василівни, 1923 р. н., освіта 4 кл., колгоспниця, українка, в с. Пилипи-Олександрівські Вільковецького р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
9. Зап. 21. 08. 2005 р., Мороз М. В. від Собчук Єви Несторівни, 1934 р. н., освіта початкова, колгоспниця, українка, в с. Устянівка Шепетівського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
10. Зап. 20. 12. 2000 р., Мицишена Ю. В. від Мицишеної Діни Михайлівни, 1961 р. н., освіта середня спеціальна, кухар, українка, в с. Зіньків Вільковецького р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
11. Зап. 28. 07. 2001 р. Варавко С. С. від Парамонові Галини Йосипівни, 1928 р. н., освіта 3 кл., ланкова, українка, в с. Мушутинці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
12. Зап. 26. 07. 2001 р., Куліковська Л.В. від Скоринської Галини Матвіївни, 1938 р.н., освіта середня, працювала у ланці, українка, в с. Війтівці Волоцького р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
13. Зап. 28. 06. 2005 р. Свиначик І. А. від Петрової Марти Макарівни, 1921 р. н., неосвічена, колгоспниця, українка, в с. Залісся Старосинявського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
14. Зап. 20. 08. 2002 р. Дуцька Ю. А. від Бучковської Ольги Андріївни, 1927 р. н., освіта 4 кл., продавець, українка, в с. Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III;
15. Зап. 04. 08. 2006 р. Мидинська А. В. від Мидинського Володимира Мироновича, 1955 р. н., освіта 8 кл., колгоспник, українець, у с. Перегінка Ярмолинського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
16. Зап. 12. 01. 2001 р. Циганівська І. М. від Дубчак Катерини Петрівни, 1925 р.н., освіта вища, вчителька початкових класів, українка, в с. Гуменці, Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
17. Зап. 11.03. 2002 р. Гаврилюк М. О. від Рибанюк Степанії Юріївни, 1933 р. н., освіта 4 кл., ланкова, українка, в с. Вовківці Борщівського р-ну Тернопільської обл. // Р. Ф., п. № III.

18. Зап. 24. 12. 1998 р. Пінькас І. В. від Калитюк Л. Д., 1928 р. н., освіта 5 кл., колгоспниця, українка, в с. Кустівці Полонського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
19. Зап. 05. 07. 2007 р. Поліщук В. В. від Сорокатої Зінаїди Карлівни, 1936 р. н., освіта 4 кл., колгоспниця, українка, в с. Пудлівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
20. Зап. 05. 12. 2000 р. Бугерчук О. В. від Букатко Надії Іванівни, 1938 р. н., освіта вища, вчителька початкових класів, українка, в с. Привороття Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
21. Зап. 28. 10. 2000 р. Ковеня З. Л. від Ліщук Анни Іванівни, 1922 р. н., освіта неповна середня, колгоспниця, українка, в м. Полонне Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III;
22. Зап. 06. 08. 1999 р. Козирська Т. М. від Кадери Євгени Григорівни, 1933 р.н., освіта 8 кл., робітниця, українка, в м. Деражня Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III;
23. Зап. 20. 12. 2005 р. Ільницька В. О. від Шляги Оксани Антонівни, 1945 р. н., освіта середня спеціальна, бібліотекар, у с. Миньківці Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
24. Зап. 20. 08. 2006 р. Стасюк В. С. від Шинкарук Лариси Миколаївни, 1937 р. н., освіта 9 кл., медсестра, українка, в с. Заставці Старосинявського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
25. Зап. 22. 07. 2003 р. Дулепа І. В. від Гончарук Н.І., 1929 р.н., освіта 3 кл., ланкова, українка, в с. Кульчівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
26. Зап. 11. 2003 р. Панчишина В. М. від Малішевської Валентини Василівни, 1942 р. н., освіта середня спеціальна, українка, в м. Хмельницький // Р.Ф., п. № III.
27. Зап. 10. 08. 2007 р. Козійчук М. В. від Томчук Тетяни Іванівни, 1945 р. н., освіта 7 кл., поштар, українка, в с. Подоліяни Старосинявського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
28. Зап. 14. 01. 2001 р. Берлізова М. О. від Ількової Н.З., 1923 р. н., освіта 7 кл., колгоспниця, українка, в с. Вітківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
29. Зап. 24. 07. 2000 р. Гуцол В. В. від Московчук Марії Дмитрівни, 1929 р. н., освіта 5 кл., колгоспниця, українка, в с. Слобідка Новоушицького р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
30. Зап. 14.11. 2001 р. Москалюк Н. В. від Москалюк Галини Романівни, 1937 р. н., освіта середня спеціальна, фельдшер, українка, в с. Товстенке Чортківського р-ну Тернопільської обл. // Р. Ф., п. № III.
31. Зап. 18.08. 2005 р. Слободян О.П. від Кутової Ганни Володимирівни, 1940 р. н., освіта 7 кл., колгоспниця, українка, в с. Купіль Волочиського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
32. Зап. 15. 10. 2001 р. Чорпіта Т. І. від Мельник Надії Іванівни, 1939 р. н., освіта середня спеціальна, агроном-насінневод, українка, в с. Лисківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
33. Зап. 05.07. 2007 р. Щегельський В. В. від Щегельського Василя Андрійовича, 1943 р. н., освіта середня, слюсар, українець, у м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.
34. Зап. 09. 07. 2000 р. Гребелюк Т. В. від Гребелюк Віктора Вікторовича, 1920 р. н., освіта 4 кл., бригадир, українець, у с. Стара Гута Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. // Р. Ф., п. № III.

In the article the attention is paid to inseparable spiritual connection of generations, which remains in folk children's games and it is part of archaic ritual motives. On the basis of text analysis, collected authentic material and scientific works of predecessors the assumption about origin of names of thematically selected games is made. The emphasis is made on educational and pedagogical functions of the game. The researcher makes analysis of children's games, which exist in Podillia region – the specific region which define the specificity of folk game culture of Ukrainian nation.

Key words: archaic rituals, folk game culture, children's games, ethnographic region Podillia.